

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Γενικές παρατηρήσεις

Ο Ιωάννης Μενάγιας φαίνεται να ανήκει περισσότερο στον θρύλο παρά στην ιστορία της νεοελληνικής φιλοσοφίας, γιατί η ανασυγκρότηση του πνευματικού όδοιπορικού του παραμένει αποσπασματική, αφού ο ίδιος δεν δημοσίευσε τίποτε και έτσι δεν άφησε εμφανείς μαρτυρίες για την κατεύθυνση του στοχασμού του. Στην περίπτωση του Μενάγιας προέχει κατ' ανάγκην όχι τόσο το τί έγραψε, αλλά το τί μετέδωσε και το πώς επέδρασε. Γιατί είναι αναμφισβήτητο το γεγονός ότι ο Μενάγιας συνέβαλε αποφαστικά στη διάδοση του έγγελιανισμού¹ στα Έπτάνησα με τις διαλέξεις του στους κύκλους των διανοουμένων, με την έρμηνεία των ιδεών των κειμένων του Hegel σε κύκλους φίλων, με τη διδασκαλία της γερμανικής γλώσσας σε φίλους του και ως ένα βαθμό και με τη διδασκαλία της φιλοσοφίας και των αρχαίων ελληνικών στο Λύκειο του Άργοστολλίου. Με τον τρόπον αυτόν ο Μενάγιας δημιούργησε μια έρμηνευτική παράδοση για την φιλοσοφία του Hegel, η οποία διατηρήθηκε έως το 1934, έως τη χρονιά δηλαδή που πέθανε και ο τελευταίος εκπρόσωπός της ο Γεώργιος Γρατσιάτος.

Οι πληροφορίες που έως πριν μερικά χρόνια ήσαν γνωστές για τις σπουδές του Μενάγιας δεν ήσαν έπαρκειές για την αποκρυστάλλωση συγκεκριμένων απόψεων για την κατεύθυνση του έγγελιανισμού, την οποία εκπροσωπούσε ο Μενάγιας, και σε όρισμένες περιπτώσεις δημιούργησαν έπιφυλάξεις για το αν πράγματι ο Μενάγιας ήταν έγγελιανός. Άλλά η αποτίμηση κειμένων, μαρτυριών και πληροφοριών που έλάνθαναν έως τώρα καθώς και γνωστών μαρτυριών και πληροφοριών που η έρευνα συχνά τις αντιπαρήλθε χωρίς να τις αξιοποιήσει, μάς παρέχουν πλέον την δυνατότητα να σχηματίσουμε σαφέστερη εικόνα για τις φιλοσοφικές ιδέες που διέδωσε ο Μενάγιας στα Έπτάνησα.

1. Για τον έγγελιανισμό στην Ελλάδα βλ. G. Apostolopoulou, *Hegel-Studien in Griechenland*, στο: *Hegel-Studien*, Bonn, 21 (1986) σ. 189 - 218. Σύγκρ. και Π. Νοϋτσος, *Η παρουσία του Hegel στη νεοελληνική σκέψη*, στο: *Δωδώνη*, Ιωάννινα, 10(1981) σ. 37 - 48, περίπου το ίδιο κείμενο δημοσιεύθηκε και στο: *Ο Χέγκελ και ο Μαρξισμός*. Έπιστημονικό Συμπόσιο. Έκδ. Κέντρο Μαρξιστικών ρευμών Άθήνα, 1982 σ. 81 - 90.

2. Κείμενα και μαρτυρίες

Στή συνέχεια μετά την «Είσαγωγή» δημοσιεύονται κείμενα και μαρτυρίες που μᾶς προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες για την προσωπικότητα, για τις ιδέες και για την επίδραση που ἄσκησε ὁ Μενάγιας. Τὰ κείμενα και οἱ μαρτυρίες που ἔχουν γραφεῖ ἢ δημοσιευθεῖ σὲ ξένες γλώσσες, μεταφράστηκαν στὰ ἑλληνικά ἀπὸ μένα, ὥστε ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης νὰ μπορεῖ νὰ σχηματίσει ἄμεσα τὴν εἰκόνα γιὰ μιὰ σημαντικὴ πλευρὰ τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας και τῆς νεοελληνικῆς πολιτιστικῆς ἱστορίας. Ἐκτὸς ἀπὸ κείμενα και μαρτυρίες που δὲν εἶχαν ἐκδοθεῖ ἔως τώρα, περιλαμβάνονται και μαρτυρίες που εἶχαν δημοσιευθεῖ παλαιότερα. Ἡ κατάταξη τῶν κειμένων και τῶν μαρτυριῶν παρέχει συγκεντρωμένες τις πιὸ σημαντικὲς γνωστὲς πληροφορίες γιὰ τὸν Μενάγια και ἔγινε ἔτσι, ὥστε νὰ ὑπάρχει συνοχὴ στὴν ἀκολουθία και νὰ γίνεται φανερὴ ἡ ἐνότητα τῆς φιλοσοφικῆς προσωπογραφίας τοῦ Μενάγια.

Τὰ κείμενα και οἱ μαρτυρίες εἶναι οἱ ἐξῆς:

1) Τὸ σύντομο αὐτοβιογραφικὸ σημείωμα που ὑπέβαλε ὁ Μενάγιας μαζί με τὴν αἴτησή του (που δὲν σώζεται) κατὰ τὸ τέλος Σεπτεμβρίου ἢ στὶς ἀρχὲς Ὀκτωβρίου 1838 στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας, γιὰ νὰ ἀνακηρυχθεῖ διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας. Τὸ σημείωμα αὐτὸ εἶναι γραμμένο στὴ λατινικὴ γλώσσα και μαζί με ἄλλα αὐτοβιογραφικὰ σημειώματα ὄσων ἀνακηρύχθηκαν διδάκτορες τῆς φιλοσοφίας και διδάσκαλοι τῶν καλῶν τεχνῶν στὶς 14 Φεβρουαρίου 1839, ἔχει δημοσιευθεῖ στὸ παράρτημα τοῦ πανηγυρικοῦ λόγου τοῦ καθηγητῆ τῆς κλασσικῆς φιλολογίας Godfried Hermann "*De hippodromo olympiaco*"¹. Τὸ σημείωμα μᾶς παρέχει πληροφορίες γιὰ τις σπουδὲς τοῦ Μενάγια στὴν Ἑλλάδα, στὴν Ἰταλία και στὴν Γερμανία. Ὁ δυσεῦρετος αὐτὸς λόγος μοῦ ἦταν προσιτὸς στὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Τυβίγγης.

2) Ἡ ἀνέκδοτη διατριβὴ τοῦ Μενάγια, τὸ χειρόγραφο τῆς ὁποίας, σώζεται σήμερα στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Πανεπιστημίου «Κὰρλ Μάρξ» τῆς Λειψίας με ἀριθμὸ UAL, Philosophische Fakultät, Promotionen, Nr. 175 (Arbeit) Bl. 1 - 16². Τὸ χειρόγραφο δὲν ἔχει τίτλο, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενό του ἀνα-

1. *Ioannes Menagias*, στί: G. Hermann, *De hippodromo olympiaco dissertatio creationi XX. philos. DD. et AA. Magg. die XIV. m. Februarii a, MDCCCXXXIX. Lipsiae, 1839* σ. 20. Ἀνατύπωση στὴ συνέχεια σ. 73. Ἡ μελέτη αὐτὴ καθὼς και τὸ ὄνομα τοῦ Μενάγια ἀναφέρονται και στί: H. Mundt, *Bio-Bibliographisches Verzeichnis von Universitäts- und Hochschulendruckten. Dissertationen vom Ausgang des 16. bis Ende des 19. Jahrhunderts*. Bd. 1. Leipzig, 1936 Nachdruck New York / London, 1965 σ. 516 βλ. και Bd. 4 (Personenregister). Hrg. K. Wickert. München, 1977 σ. 94.

2. Ἀνατύπωση στὴ συνέχεια σ. 75 - 84.

φέρεται στη φιλοσοφική έρμηνεία του καρτεσιανού «cogito ergo sum». 'Ο Τσιτσέλης αναφέρει ότι ή διατριβή του Μενάγια ήταν «Περὶ τῆς Καρτεσιανῆς φιλοσοφίας»¹, ἐνῶ ἐξάλλου ὁ ἀρχικὸς τίτλος τῆς διατριβῆς —σύμφωνα μὲ τὰ σχετικὰ ἔγγραφα πού σώζονται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Πανεπιστημίου «Κάρλ Μάρξ» τῆς Λειψίας— ἦταν «Ueber die Cartesianische Philosophie». 'Ο Μενάγιας ὑπέβαλε τὸ χειρόγραφο τῆς διατριβῆς στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας περίπου στὸ τέλος Σεπτεμβρίου ἢ στὶς ἀρχές 'Οκτωβρίου 1838² γιὰ νὰ ἀνακηρυχθεῖ διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας. Τὸ χειρόγραφο ἀποτελεῖται ἀπὸ δέκα πέντε φύλλα γραμμένα καὶ ἀπὸ τὶς δύο ὀψεις (recto καὶ verso), ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τελευταῖο φύλλο πού εἶναι γραμμένο μόνον ἀπὸ τὴ μιὰ ὀψη. Στὸ πρόσθετο δέκατο ἕκτο φύλλο εἶναι γραμμένη σύντομη δήλωση τοῦ διδάκτορος τῆς φιλοσοφίας Ἀλεξάνδρου Βενιζέλου³ πού βεβαιώνει ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς διατριβῆς εἶναι πράγματι ὁ Ἰωάννης Μενάγιας. Ἡ διατριβὴ δὲν τυπώθηκε καὶ ἐκδίδεται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά.

Ἡ διατριβὴ εἶναι γραμμένη στὴ γερμανικὴ γλῶσσα καὶ ἔχει παραθέματα στὴ λατινικὴ γλῶσσα ἀπὸ ὀρισμένα ἔργα τοῦ Descartes, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τοὺς τότε πανεπιστημιακοὺς κανονισμοὺς ἔπρεπε νὰ εἶναι γραμμένη ὀλόκληρη στὴ λατινικὴ γλῶσσα. Παρὰ ταῦτα ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας ἀποφάσισε νὰ τὴν δεχθεῖ, γιὰ τὴν ὁ συγγραφέας δὲν γνώριζε πολὺ καλὰ τὴ λατινικὴ γλῶσσα. Συγχρόνως ὅμως ἡ ἴδια Σχολὴ ἔλαβε ὑπόψη ὅτι καὶ παλαιότερα γιὰ παρόμοιο λόγο εἶχε ἐξετάσει καὶ ἄλλον Ἕλληνα στὴ γερμανικὴ καὶ ὄχι στὴ λατινικὴ γλῶσσα⁴. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ σχετικὰ πανεπιστημιακὰ ἔγγραφα, δημιουργήθηκαν ἐπιφυλάξεις στὴν εἰσηγητικὴ ἐπιτροπὴ γιὰ τὸ ἂν ὁ Μενάγιας ἦταν πράγματι ὁ συγγραφέας τῆς διατριβῆς, ἐπειδὴ ὑπῆρχε ἴσως ἡ ἐντύπωση ὅτι τὸ σύντομο χρονικὸ διάστημα τῆς παραμονῆς τοῦ Μενάγια στὴ Γερμανία δὲν ἦταν ἀρκετὸ γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς γερμανικῆς γλῶσσας καὶ γιὰ τὴ συγγραφὴ διατριβῆς στὴ γερμανικὴ γλῶσσα. Ἐξάλλου καὶ ἡ ἐμφανὴς ἐξάρτηση τοῦ Μενάγια ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ γλῶσσα τοῦ Hegel συνετέλεσε στὸ νὰ δημιουργηθοῦν καὶ κάποιες ὑποψίες στὴν εἰση-

1. Ἡ. Τσιτσέλης, *Μενάγιας Ἰωάννης*, στὸ: Ἡ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*. Τόμος πρῶτος. Ἀθῆναι 1904 (καὶ ἀνατύπωση χ.χ) σ. 396 - 401 ἐδῶ σ. 397. Τὸ ἄρθρο ἀνατυπώνεται στὴ συνέχεια σ. 111 - 115.

2. Βλ. τὸ παραπεμπτικὸ σημείωμα τοῦ Procancellarius Westermann μὲ ἡμερομηνία 7 'Οκτωβρίου 1838, τὸ ὁποῖο ἀναδημοσιεύεται στὴ συνέχεια σ. 101.

3. Ὁ Ἀλέξανδρος Βενιζέλος εἶχε σπουδάσει φυσικὲς ἐπιστῆμες στὸ Μόναχο καὶ στὸ Βερολίνο καὶ εἶχε ἀνακηρυχθεῖ διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας τὸ 1835. Βλ. τὸ αὐτοβιογραφικὸ σημείωμά του στὸ: G. Hermann, *De duabus inscriptionibus graecis*. Lipsiae, 1835 σ. 26. Ὁ Ἀλέξανδρος Βενιζέλος ἔγινε ἀργότερα καθηγητὴς τῆς Χημείας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.

4. Βλ. τὸ παραπεμπτικὸ ἔγγραφο τοῦ Procancellarius Westermann μὲ ἡμερομηνία 11 'Οκτωβρίου 1838, τὸ ὁποῖο ἀνατυπώνεται στὴ συνέχεια σ. 102.

γητική επιτροπή που για τόν λόγο αυτό ζήτησε από τόν 'Αλ. Βενιζέλο νά βεβαιώσει ἂν πράγματι ὁ Μενάγιας ἦταν ὁ συγγραφέας τῆς διατριβῆς. Ὁ 'Αλ. Βενιζέλος θεωρήθηκε πρόσωπο ἀξιόπιστο, γιατί ἦταν διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας καί γιατί ἦταν πολὺ καλὰ γνωστός στὸν M. W. Drobisch, καθηγητὴ τῆς φιλοσοφίας στὸ ἴδιο πανεπιστήμιο καί μέλος τῆς εἰσηγητικῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν κρίση τῆς διατριβῆς τοῦ Μενάγια¹.

Πάντως καί ἡ χρῆση τῆς γερμανικῆς γλώσσας δὲν ἦταν εὐκόλη γιὰ τὸν Μενάγια, ὅπως δείχνουν ἡ ἀσυνέπεια στὴ χρῆση τῶν σημείων στίξης καί μερικὲς ἀσάφειες τοῦ κειμένου. Ἄν ὅμως λάβουμε ὑπόψη ὅτι ὁ Μενάγιας ἔγραψε τὴ διατριβή του ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel, τότε συμπεραίνουμε ὅτι ὁ Μενάγιας μέσα σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα δύο περίπου χρόνων κατόρθωσε νά μάθει ἀρκετὰ καλὰ τὴ δύσκολη γλώσσα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel², ἂν καί δὲν παραπέμπει ποτὲ στὰ ἔργα τοῦ Hegel.

Ὁ Μενάγιας δὲν ἀναφέρει ἀπὸ ποῦ πῆρε τὰ παραθέματα, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Descartes. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἴσως νά ὀδηγήθηκε στὴν ἐπιλογή τους καί ἀπὸ τὶς παραπομπές ποὺ ὑπάρχουν στὶς «Παραδόσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας» καθὼς καί στὴν «Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν σὲ σύνοψη» τοῦ Hegel³. Πάντως ἡ σύγκριση ἔστω καί μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις, ποὺ εἶναι πιθανὸν νά εἶχε ὁ Μενάγιας στὴ διάθεσή του δείχνει ὅτι ὁ ἴδιος συντομεύει τὸ κείμενο σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις, ἀλλὰ δὲν χρησιμοποιεῖ πάντοτε ἀποσιωπητικὰ γιὰ νά ὑποδηλώσει τὶς παραλείψεις, ἐνῶ ἄλλοτε ἀλλάζει καί κάποιες λέξεις τοῦ κειμένου⁴.

3) Τὸ παραπεμπτικὸ ἔγγραφο τοῦ Procancellarius⁵ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας A. Westermann μὲ ἡμερομηνία

1. Βλ. τὴ δήλωση τοῦ 'Αλ. Βενιζέλου στὸ τέλος τῆς διατριβῆς τοῦ Μενάγια στὴ συνέχεια σ. 84 καθὼς καί τὴν εἰσηγητικὴ ἐκθεση τοῦ Drobisch στὴ συνέχεια σ. 105 - 106.

2. Σύγκρ. καί τὴ γνώμη τοῦ Hartenstein ὅτι ὁ Μενάγιας ἐξοικειώθηκε τόσο καλὰ μὲ τὸν τρόπο σκέψης, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τὴν ἐγελιανὴ φιλοσοφία, ὥστε νά μπορεῖ νά τὸν ἀκολουθήσει χρησιμοποιώντας μιὰ γλώσσα διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ μητρικὴ του γλώσσα, στὴ συνέχεια σ. 104.

3. Ὁ Μενάγιας εἶχε τὴ δυνατότητα νά χρησιμοποιήσει τὶς «Παραδόσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας» τοῦ Hegel, τὶς ὁποῖες εἶχε ἐκδώσει ὁ K. L. Michelet στὴν «Freundesausgabe». Βλ. G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*. Hrsg. von K. L. Michelet. Dritter Band (= «Freundesausgabe» Funfzehnter Band). Berlin, 1836 σ. 330 - 367. Στὴν ἐκδοση τοῦ Glockner ὁ τόμος καί ἡ σελίδα τῆς «Freundesausgabe» βρίσκονται στὸ ἄνω δεξιὰ μέρος τῆς σελίδας. Ἐδῶ βλ. ἐκδ. Glockner, τόμ. 19 σ. 330 - 368.

4. Γιὰ τὴ σύγκριση τῶν παραθεμάτων τοῦ Μενάγια μὲ τὰ ἔργα τοῦ Descartes βλ. τὶς «Παρατηρήσεις» ποὺ ἀκολουθοῦν τὴ διατριβή στὴ συνέχεια σ. 95 - 97.

5. Ὁ Procancellarius ἦταν διοικητικὸς ὑπάλληλος, περίπου ἀναπληρωτῆς τοῦ Γραμματέα τῆς Σχολῆς.

7 Ὀκτωβρίου 1838¹. Τὸ ἔγγραφο εἶναι μισὴ περίπου χειρόγραφη σελίδα καὶ σώζεται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Πανεπιστημίου «Κάρλ Μάρξ» τῆς Λειψίας μετ' ἀριθμὸν UAL, Philosophische Fakultät, Promotionen, Nr. 175 Bl. 1. Μετ' τὸ ἔγγραφο ἀποστέλλονται στοὺς καθηγητὲς τῆς φιλοσοφικῆς Σχολῆς ἡ αἴτηση καὶ ἡ διατριβὴ τοῦ Μενάγια καὶ ζητεῖται ἡ ἐπίσπευση τῆς διαδικασίας γιὰ τὴν ἀπονομὴ τοῦ διδακτορικοῦ διπλώματος, γιὰτὶ ὁ Μενάγιας προτίθεται νὰ ἀναχωρήσει τὸ συντομότερο γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Στὸ ἔγγραφο αὐτὸ ἀναφέρονται στοιχεῖα γιὰ τὶς σπουδὲς τοῦ Μενάγια.

4) Τὸ παραπεμπτικὸ ἔγγραφο ἐπίσης τοῦ Procancellarius A. Westermann μετ' ἡμερομηνία 11 Ὀκτωβρίου 1838². Τὸ ἔγγραφο εἶναι περίπου μιὰ χειρόγραφη σελίδα καὶ σώζεται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Πανεπιστημίου «Κάρλ Μάρξ» τῆς Λειψίας μετ' ἀριθμὸν UAL, Philosophische Fakultät, Promotionen, Nr. 175, Bl. 3. Μετ' τὸ ἔγγραφο ἀποστέλλονται στὸν κοσμήτορα καὶ στοὺς καθηγητὲς τῆς ἴδιας Σχολῆς μεταξὺ ἄλλων ἡ αἴτηση καὶ ἡ διατριβὴ τοῦ Μενάγια καθὼς καὶ οἱ εἰσηγητικὲς ἐκθέσεις τῶν καθηγητῶν G. Hartenstein καὶ M. W. Drobisch καὶ ζητεῖται ἡ τελικὴ ἀπόφαση τῆς Σχολῆς γιὰ τὴν ἀπονομὴ τοῦ διδακτορικοῦ διπλώματος τῆς φιλοσοφίας στὸν Μενάγια. Ὁ A. Westermann σημειώνει ὅτι ἡ διατριβὴ εἶναι γραμμὲν ἑνὸς γερμανικὰ καὶ ὄχι ἑνὸς λατινικὰ, ὅπως ἀπαιτοῦσε ὁ πανεπιστημιακὸς κανονισμὸς, καὶ ζητᾷ ἀπὸ τὴ Σχολὴ νὰ λάβει ὑπόψη ὅτι ὁ Μενάγιας κατέβαλε περισσότερο μόχθο γιὰ νὰ μάθει τὴ γερμανικὴ ἀπὸ ὅ,τι γιὰ νὰ μάθει τὴ λατινικὴ γλῶσσα. Ἐπὶ πλέον ὁ A. Westermann ὑπενθυμίζει ὅτι καὶ παλαιότερα ἡ Σχολὴ εἶχε ἀποφασίσει νὰ ἐξετάσει ἑνὸς γερμανικὰ κάποιον Ἑλληνα ποὺ δὲν γνώριζε καλά τὰ λατινικὰ.

5) Ἡ εἰσηγητικὴ ἐκθεση τοῦ G. Hartenstein, καθηγητῆ τῆς φιλοσοφίας στὴν ἴδια Σχολή, γιὰ τὴ διατριβὴ τοῦ Μενάγια³. Ἡ ἐκθεση αὐτὴ εἶναι περίπου μιὰ χειρόγραφη σελίδα καὶ σώζεται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Πανεπιστημίου «Κάρλ Μάρξ» τῆς Λειψίας μετ' ἀριθμὸν UAL, Philosophische Fakultät, Promotionen, Nr. 175, Bl. 1 (Rückseite). Ὁ Hartenstein διαπιστώνει ὅτι ἡ διατριβὴ τοῦ Μενάγια προέκυψε μᾶλλον ἀπὸ τὴ σπουδὴ καὶ τὴν ἀφομοίωση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel παρά ἀπὸ τὴ σπουδὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Descartes, καὶ προτείνει —παρὰ τὶς ἐπιφυλάξεις του— νὰ γίνῃ δεκτὴ ἡ διατριβὴ, γιὰτὶ δείχνει ὅτι ὁ συγγραφέας ἀσχολήθηκε μετ' ἐπιμέλεια καὶ μετ' σοβαρότητα μετ' τὴ φιλοσοφία.

6) Ἡ εἰσηγητικὴ ἐκθεση τοῦ δευτέρου εἰσηγητῆ M. W. Drobisch, καθηγητῆ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν μαθηματικῶν στὴν ἴδια Σχολή, γιὰ τὴ

1. Ἀνατυπώνεται στὴ συνέχεια στὴ σ. 101.

2. Ἀνατυπώνεται στὴ συνέχεια στὴ σ. 102.

3. Ἀνατυπώνεται στὴ συνέχεια στὴ σ. 104.

διατριβή του Μενάγια¹. Ἡ ἔκθεση αὐτὴ εἶναι περίπου μισὴ χειρόγραφη σελίδα καὶ σώζεται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Πανεπιστημίου «Κάρολ Μάρξ» τῆς Λειψίας μετ' ἀριθμὸν UAL, Philosophische Fakultät, Promotionen, Nr. 175, Bl. 2. Ὁ Drobisch ἐκφράζει ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὸ ἂν πράγματι ὁ Μενάγιας χρησιμοποίησε τὰ κείμενα τοῦ Descartes καὶ ὄχι τοῦ Hegel, καὶ διαπιστώνει ὅτι οἱ ἐλλείψεις ποὺ παρουσιάζει ἡ γλώσσα τῆς διατριβῆς καθὼς καὶ ἡ δήλωση τοῦ Ἀλ. Βενιζέλου πρέπει νὰ ὀδηγήσουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Μενάγιας εἶναι ὁ συγγραφέας. Πάντως ὁ Drobisch, παρὰ τὶς ἐπιφυλάξεις του, συμφωνεῖ μετ' τὴν ἀπονομὴ τοῦ διδακτορικοῦ διπλώματος.

7) Σύντομο σημεῖωμα μετ' δηλώσεις καθηγητῶν τῆς ἴδιας Σχολῆς γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῆς διατριβῆς καὶ γιὰ τὴν ἀνακήρυξη τοῦ Μενάγια σὲ διδάκτορα τῆς φιλοσοφίας². Τὸ σημεῖωμα σώζεται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Πανεπιστημίου «Κάρολ Μάρξ» τῆς Λειψίας μετ' ἀριθμὸν UAL, Philosophische Fakultät, Promotionen, Nr. 175, Bl. 3 (Rückseite).

8) Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ νεκρολογία τοῦ Παύλου Γρατσιαίου γιὰ τὸν Θεόδωρο Καροῦσο³, τὸ ὁποῖο ἀποδίδει περιληπτικὰ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ βασικὰ σημεῖα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Μενάγια. Ὁ Παῦλος Γρατσιαῖος καὶ ὁ Θεόδωρος Καροῦσος ἦσαν οἱ σημαντικότεροι μαθητὲς τοῦ Μενάγια.

9) Τὸ ἄρθρο τοῦ Ἡλία Τσιτσέλη γιὰ τὸν Ἰωάννη Μενάγια, τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε τὸ 1904 στὸ ἔργο τοῦ πρώτου *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*⁴. Πρόκειται γιὰ βιογραφικὸ λῆμμα ποὺ ἀναφέρεται καὶ στὶς φιλοσοφικὲς ιδέες καὶ στὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ὁ Μενάγιας ὡς διανοούμενος καὶ ὡς παιδαγωγός. Ὁ Τσιτσέλης ἦταν μαθητὴς τοῦ Μενάγια.

10) Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Alb. Mousson *Ein Besuch auf Korfu und Cefalonien im September 1858*⁵. Τὸ ἀπόσπασμα ἀναφέρεται στὴν ἐπίσκεψη ποὺ ἔκανε ὁ Mousson στὸν Μενάγια καὶ στὴ συζήτησή τους γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel.

11) Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Γεωργίου Γρατσιαίου *Ἐγελιανοὶ ἐν Ἑλλάδι*⁶, ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε τὸ 1932 στὸ περιοδικὸ *Ἀρχεῖον Φιλο-*

1. Ἀνατυπώνεται στὴ συνέχεια στὴ σ. 105.

2. Ἀνατυπώνεται στὴ συνέχεια στὴ σ. 107.

3. Π. Κ. Γρατσιαῖος, Θεόδωρος Καροῦσος. Κεφαλληνία, 1876 ἐδῶ σ. 14 - 17. Ἀνατυπώνεται στὴ συνέχεια στὴ σ. 108 - 111.

4. Ἡ. Τσιτσέλης, Μενάγιας Ἰωάννης, στὸ: Ἡ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*. Τόμος Πρῶτος. Ἀθῆναι, 1904 (καὶ ἀνατύπωση χ.χ.) σ. 396 - 400. Ἀνατυπώνεται στὴ συνέχεια στὴ σ. 111 - 115.

5. Alb. Mousson, *Ein Besuch auf Korfu und Cefalonien im September 1858. Vortrag gehalten den 10. Februar 1859* von Alb. Mousson. Nebst speciellen Zusätzen. Zürich, 1859 σ. 39 - 40. Ἀνατυπώνεται στὴ συνέχεια σ. 115.

6. Γ. Κ. Γρατσιαῖος, *Ἐγελιανοὶ ἐν Ἑλλάδι*, στὸ: Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεω-

σοφίας και Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν. Στὴ μελέτη ὑπάρχει σύντομη ἀναφορὰ στὴν προσωπικότητα καὶ στὶς φιλοσοφικὲς ιδέες τοῦ Μενάγια. Ὁ Γεώργιος Γρατσιαῖτος ἦταν καθηγητὴς τῆς λατινικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καὶ ἀδελφὸς τοῦ Παύλου Γρατσιαῖτου. Ἀνῆκε καὶ αὐτὸς στὸν κύκλο τῶν ἐγελιανῶν τῆς Κεφαλονιάς, ὁ ὁποῖος συνέχιζε τὴ φιλοσοφικὴ παράδοση τοῦ Μενάγια.

12) Ἀπόσπασμα γιὰ τὸν Ἰωάννη Μενάγια ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Λογοθέτου *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐγέλου καὶ ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς ἐπὶ τὴν νεωτέραν καὶ σύγχρονον διανόησιν*¹, τὸ ὁποῖο ἐξεδόθη τὸ 1939. Στηρίζεται κυρίως στὸ ἄρθρο τοῦ Τσιτσέλη καὶ στὴ μελέτη τοῦ Γεωργίου Γρατσιαῖτου καὶ ἔχει σημασία ὡς δεῖγμα ἀποτίμησης τῆς συμβολῆς τοῦ Μενάγια ἀπὸ τὸν ἕως τώρα σημαντικότερο νεοέλληνα μελετητὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel. Ὁ Κωνσταντῖνος Λογοθέτης ἦταν καθηγητὴς τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ ἐξέδωκε τὴν ἕως τώρα διεξοδικότερη νεοελληνικὴ μελέτη (σὲ δύο τόμους) γιὰ τὸν Hegel².

13) Σύντομο ἄρθρο μὲ τίτλο *Ἰωάννης Μενάγιας*, τὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε ὑπὸ τὸ ψευδώνυμο «Ἰέρων» (ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ τὸν κεφαλονίτη λόγιο Π. Μαυροκέφαλο) στὶς 21 Δεκεμβρίου 1913 στὴν ἑφημερίδα τῆς Κεφαλονιάς *Ζιζάνιον*³. Πρόκειται γιὰ σύντομη προσωπογραφία τοῦ Μενάγια ἀπὸ λόγιο Κεφαλονίτη «ἐκ τῶν χρηματισάντων μαθητῶν τοῦ Μενάγια», ὅπως ἀναφέρεται σὲ σημείωση τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ.

14) Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ ἡ νεκρολογία τοῦ Θεοδώρου Καρούσου γιὰ τὸν Μενάγια περιεῖχε πληροφορίες καὶ γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Μενάγια. Ὅρισμένα ἀποσπάσματα παραθέτει ὁ Τσιτσέλης στὸ ἄρθρο του γιὰ τὸν Με-

ρίας τῶν Ἐπιστημῶν 3 (1931 - 32) σ. 225 - 241 ἐδῶ σ. 229 - 230. Ἀνατυπώνεται στὴ συνέχεια σ. 116 - 119.

1. Κ. Ἰ. Λογοθέτης, *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐγέλου καὶ ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς ἐπὶ τὴν νεωτέραν καὶ σύγχρονον διανόησιν*. Τόμος Β'. Ἀθῆναι, 1939 σ. 759 - 761 πού περιλαμβάνεται καὶ στὸ: Κ. Ἰ. Λογοθέτης, *Ὁ Ἐγελισμὸς ἐν Ἑλλάδι*, στὸ: *Τεσσαρακονταετηρὴς Θεοφίλου Βορέα*. Τόμος Α'. Ἀθῆναι, 1940 σ. 117 - 124. Ἀνατυπώνεται στὴ συνέχεια στὴ σ. 118 - 119 σύμφωνα μὲ τὸ πρῶτο κείμενο.

2. Βέβαια αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι ὑπεράνω κριτικῆς. Βλ. Αὐγ. Μπαγιόνας, *Θέματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel*. Θεσσαλονίκη, 1980 σ. 18 - 19. Ν. Ψημμένος, *Ὁ Γληνὸς γιὰ τὸν Hegel*, στὸ: *Τομέας Φιλοσοφίας Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (ἐκδ.), Δημήτρης Γληνὸς Παιδαγωγὸς καὶ φιλόσοφος*. Ἀθήνα, 1983 σ. 48 - 58 ἐδῶ σ. 53 - 56. Σύγκρ. καὶ Apostolorouλου δ.π. σ. 205 - 206.

3. Ἰέρων, *Ἰωάννης Μενάγιας*, στὸ: *Ζιζάνιον*. Ἐφημερὶς τῶν ἀπανταχοῦ Κεφαλλήνων, Κεφαλληνία 21 Δεκεμβρίου 1913 σ. 1. Ἀνατυπώνεται στὴ συνέχεια στὶς σ. 119 - 121.

νάγια. Ἡ νεκρολογία¹ ἀναφέρεται ὡς δημοσιευμένη, ἀλλὰ παρὰ τὶς ἀναζητήσεις μου δὲν κατόρθωσα νὰ τὴν ἐντοπίσω.

Τὰ κείμενα καὶ οἱ μαρτυρίες ποὺ δημοσιεύονται στὴ συνέχεια, καθὼς καὶ ἄλλες εἰδικές πληροφορίες καὶ φιλοσοφικά κείμενα ἀποτελοῦν καὶ τὴ βάση γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τῆς βιογραφίας τοῦ Μενάγια. Στὰ ἐπόμενα θὰ προσπαθῶ ἀκριβῶς νὰ παρουσιάσω τὴ βιογραφία καὶ τὴ φιλοσοφικὴ κατεύθυνση τοῦ Μενάγια καὶ νὰ ἐπισημάνω τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς συμβολῆς του στὴ διάδοση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel στὰ νεοελληνικὰ πολιτιστικὰ πλαίσια.

3. Ἡ βιογραφία τοῦ Μενάγια

Ὁ Ἰωάννης Μενάγιας γεννήθηκε τὸ 1811 στὸ Ἀργοστόλι καὶ ὁ πατέρας του ὀνομαζόταν Σπυρίδων². Ὁ Ἰωάννης Μενάγιας εἶχε δάσκαλο τὸν Νεόφυτο Βάμβα ποὺ ἤδη τὸ 1823 διατηροῦσε δικό του σχολεῖο στὸ Ἀργοστόλι³ καὶ ἀργότερα ἔγινε καθηγητὴς στὴν Ἴόνιο Ἀκαδημία καὶ τέλος καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν⁴. Ὁ Μενάγιας σπούδασε στὴν Ἴόνιο Ἀκαδημία στὴν Κέρκυρα δυὸ χρόνια μαθηματικὰ καὶ φιλολογία καὶ δυὸ χρόνια φιλοσοφία καὶ νομικά⁵. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ Μενάγιας παρακολούθησε στὴν Ἴόνιο Ἀκαδημία τὰ μαθήματα φιλοσοφίας τοῦ Νικολάου Πίγκολου (1798 - 1865) καὶ τοῦ Γεωργίου Ἰωαννίδου (1792 - 1892), οἱ ὁποῖοι —ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Βάμβας— ἐκπροσωποῦσαν τὴ γαλλικὴ φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς καὶ μάλιστα τὴν παράδοση τοῦ Descartes καὶ τῶν ἰδεολόγων. Ὁ Πίγκολος μετέφρασε καὶ ἐξέδωσε στὰ ἑλληνικὰ τὸ 1824 τὸ ἔργο τοῦ Des-

1. Βλ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα* δ.π. σ. 24 (ἀπλὴ ἀναφορὰ) καὶ σ. 400, ὅπου ὑπάρχει παράθεμα καὶ σὲ ὑποσημείωση ἀναφέρεται: «Θ. Καρούσου, *Νεκρολογία Ἰ. Μενάγια*. Ἐν Κεφαλληνίᾳ, Τύποις Ποσειδῶνος, 1890». Βλ. τὸ παράθεμα στὴ συνέχεια σ. 114.

2. Βλ. τὸ αὐτοβιογραφικὸ σημείωμα τοῦ Μενάγια στὴ συνέχεια σ. 73. Σύγκρ. καὶ Τσιτσέλης στὴ συνέχεια σ. 112. Βλ. καὶ Γ. Ἀποστολοπούλου, *Μενάγιας Ἰωάννης*, στὸ: Ἐκπαιδευτικὴ Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια Τόμ. 6. Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικό. Ἀθήνα, 1987 σ. 130.

3. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα* δ.π. σ. 52.

4. Γιὰ τὸν Βάμβα βλ. τὴ βιβλιογραφία στὸ: Γ. Μεταλληνός, *Τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς εἰς τὴν Νεοελληνικὴν κατὰ τὸν 19 αἰῶνα*. Ἀθήναι, 1977 (διατριβή) σ. 188 σημ. 1.

5. Βλ. τὸ αὐτοβιογραφικὸ σημείωμα τοῦ Μενάγια στὴ συνέχεια σ. 73. Σύγκρ. καὶ Τσιτσέλης στὴ συνέχεια σ. 112.

cartes Λόγος περί μεθόδου¹, ἐνῶ ὁ Ἰωαννίδης παρουσίασε στίς παραδόσεις του μεταξὺ ἄλλων καὶ τὴ φιλοσοφία τοῦ Destutt de Tracy².

Μετὰ τὶς σπουδές του στὴν Κέρκυρα ὁ Μενάγιας σπούδασε νομικὰ στὴν Πίζα τῆς Ἰταλίας καὶ τὸ 1833 ἀναγορεύθηκε ἐκεῖ διδάκτωρ τῆς νομικῆς (τοῦ ἀστικοῦ δικαίου)³. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Μενάγιας καλλιέργησε στὴν Ἰταλία καὶ τὰ φιλοσοφικά του ἐνδιαφέροντα καὶ ἀπέκτησε κάποιον γενικὸ προσανατολισμὸ στὰ εὐρωπαϊκὰ φιλοσοφικὰ ρεύματα. Αὐτὴ ἡ ἐνασχόληση ἦταν αὐτόνομη γιὰ τοὺς «μορφωμένους», γιὰ τοὺς «διανοουμένους» τοῦ περασμένου αἰῶνα στὰ Ἐπτάνησα, γιατί ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ λατρεία τῆς ἐξειδίκευσης δὲν εἶχαν ἐπικρατήσει ἀκόμα. Ἡ σπουδὴ τῆς νομικῆς ἀποτελοῦσε γιὰ πολλοὺς τὸ πρῶτο σκαλοπάτι γιὰ τὸ πέρασμα στὴ συμμετοχὴ στίς πολιτιστικὲς διεργασίες, στὴν πολιτικὴ δράση, στὴ λογοτεχνία ἢ στὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ, ἂν λάβουμε ὑπόψη τὶς περιπτώσεις τοῦ Ἰωσήφ Μομφερράτου, τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ, τοῦ Ἰωάννη Μενάγια ἢ τοῦ Πέτρου Βράιλα - Ἀρμένη. Τὸ ἰδεῶδες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦταν ἡ γενικὴ παιδεία καὶ μόρφωση.

Μετὰ τὰ νομικὰ ὁ Μενάγιας ἀφιερώθηκε στὴ σπουδὴ τῆς φιλοσοφίας. Ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος στὸ αὐτοβιογραφικὸ σημείωμά του⁴, μελέτησε μὲ ἐπιμέλεια τὰ ἔργα τοῦ Kant, τοῦ Hegel καὶ ἄλλων φιλοσόφων καὶ παρακολούθησε στὸ Μόναχο τὰ μαθήματα τοῦ Schelling. Πότε ἀκριβῶς σπούδασε

1. Ρενάτου Καρτεσιῦ, *Λόγος περί μεθόδου*. Τοῦ ὁδηγεῖν καλῶς τὸν νοῦν καὶ ζητεῖν τὴν ἀλήθειαν εἰς τὰς ἐπιστήμας. Ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ μεταφρασθεὶς ὑπὸ Ν. Πικκόλου Διδασκάλου τῆς Φιλοσοφίας εἰς τὴν Ἰόνιον Ἀκαδημίαν. Ἐν Κερκύρα, 1824. Γιὰ τὸν Πικκόλο ὡς φιλόσοφο βλ. καί: G. P. Henderson, *Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία*. Μετάφρ. Φ. Κ. Βῶρος. Κέρκυρα, 1980 σ. 49 - 53. Βλ. καὶ τὶς μελέτες: R. Argyropoulos, *Nicolas Piccolos et la philosophie néohellénique*, στὸ: *Balkan Studies*, τόμ. 25, 2. Thessaloniki, 1984 σ. 235 - 242. Ἀθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Ἡ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας στὰ Ἐπτάνησα. Τὸ πρόβλημα τῆς μεθόδου*, στὸ: *Παρουσία*, Ἀθήνα, 3(1985) σ. 219 - 232 ἐδῶ σ. 221 - 227. Γιὰ τὶς ἀπηχήσεις τῆς φιλοσοφίας τοῦ Descartes στὴν Ἑλλάδα βλ. καί: Π. Κονδύλης, *Ἡ παρουσία τῆς καρτεσιανῆς φιλοσοφίας στὴ σκέψη τοῦ ἐλληνικοῦ διαφωτισμοῦ*, στὸ: *Παρνασσός*, Ἀθήναι, 23(1981) σ. 534 - 557.

2. Βλ. Γ. Σαλβάνος / Β. Σαλβάνου, *Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία*. Ὁ ἰδρυτὴς αὐτῆς Κόμης Γκύλφορντ, οἱ καθηγηταὶ καὶ σπουδασταὶ αὐτῆς (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Πανηγυρικοῦ τεύχους τῆς Ἑλληνικῆς Δημιουργίας). Ἀθήναι, 1949 σ. 49. Βλ. καὶ Γ. Τυπάλδος - Ἰακωβάτος, *Ἱστορία τῆς Ἰόνιας Ἀκαδημίας*. Ἐκδ. Σπ. Ἀσδραχᾶς. Ἀθήνα, 1982 σ. 22, 55, 167, 168 κ.ά. Βλ. τὴ μελέτη τῆς Ρ. Ἀργυροπούλου, *Οἱ ἀδελφοὶ Παναγιώτης καὶ Γεώργιος Ἰωαννίδη. Συμβολὴ στὴν προσωπογραφία τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ*, στὸ: *Ὁ Ἐραμιστής*, Ἀθήναι, 13 (1976) σ. 61 - 77.

3. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Οἱ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1789 - 1809 καὶ 1818 - 1841 Κεφαλλῆνες διδάκτορες ἰατρικῆς καὶ νομικῆς τοῦ ἐν Πίσση (Pisa) τῆς Ἰταλίας Πανεπιστημίου*, στὸ: *Κεφαλληνιακὰ Χρονικὰ* 2 (1977) σ. 164 - 175 ἐδῶ σ. 171. Βλ. καὶ τὸ ἔγγραφο τοῦ Westermann στὴ συνέχεια σ. 101. καθὼς καὶ τὸ ἄρθρ. τοῦ Τσιτσέλη στὴ συνέχεια σ. 112.

4. Βλ. στὴ συνέχεια σ. 73.

ὁ Μενάγιας στὸ Μόναχο, δὲν εἶναι γνωστό. Τὸ ὄνομά του δὲν ἀναφέρεται στὰ μητρώα τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου. Ὁ χρόνος τῆς παραμονῆς τοῦ Μενάγιας στὸ Μόναχο πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ πρὶν τὸ χειμερινὸ ἐξάμηνο τοῦ 1837 - 1838, γιατί τότε ὁ Μενάγιας σπουδάζει στὸ Βερολίνο¹. Ἴσως στὸ Μόναχο νὰ παρέμεινε κατὰ τὸ χειμερινὸ ἐξάμηνο 1836 - 1837 καὶ κατὰ τὸ θερινὸ ἐξάμηνο τοῦ 1837 καὶ νὰ παρακολούθησε τὶς παραδόσεις τοῦ Schelling ὡς ἀκροατῆς χωρὶς νὰ ἐγγραφεῖ. Κατὰ τὸ χειμερινὸ ἐξάμηνο τοῦ 1836 - 1837 ὁ Schelling ἀσχολήθηκε στὶς παραδόσεις του μὲ τὸ «Σύστημα τῆς θετικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καρτεσιῶν»² καὶ κατὰ τὸ θερινὸ ἐξάμηνο τοῦ 1837 μὲ τὰ θέματα «1) Ἡ ιστορικο-κριτικὴ, 2) Ἡ φιλοσοφικὴ μέθοδος, 3) Τὸ πρῶτο μέρος τῆς Φιλοσοφίας τῆς Μυθολογίας»³.

Τὸ Μόναχο ἦταν τότε ἡ γερμανικὴ πόλη μὲ τοὺς περισσότερους Ἕλληνες φοιτητές, μάλιστα κατὰ τὸ πανεπιστημιακὸ ἔτος 1836 - 1837 ἦσαν ἐγγεγραμμένοι περίπου 30 Ἕλληνες φοιτητές⁴, ἐνῶ δὲν ὑπάρχουν ἀκριβῆ στοιχεῖα γιὰ τὸν συγκεκριμένο ἀριθμὸ τῶν ἐλλήνων ἀκροατῶν. Μεταξὺ τῶν φοιτητῶν τῆς χρονιάς αὐτῆς εἶναι καὶ ὁ μετέπειτα ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας Νικόλαος Κοτζιάς (1814 - 1885) ποὺ σπουδάζει νομικά⁵, ἀλλὰ παρακολουθεῖ τακτικὰ καὶ τὶς παραδόσεις τοῦ Schelling⁶, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἄλλοι Ἕλληνες φοιτητῆς παρακινημένοι ἀπὸ τὴ φήμη τῆς φιλοσοφίας του.

Δεῖγμα τῆς ἀπήχησης τῆς φιλοσοφίας τοῦ Schelling στοὺς Ἕλληνες φοιτητῆς εἶναι καὶ τὸ τετράδιο μὲ τὶς χειρόγραφες σημειώσεις ἀπὸ τὶς παραδόσεις τοῦ Schelling κατὰ τὸ θερινὸ ἐξάμηνο τοῦ 1837 γιὰ τὴ «Φιλοσοφία τῆς Μυθολογίας». Τὸ τετράδιο βρίσκεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος⁷. Τὸ πρόβλημα ὅμως ποὺ συνδέεται μὲ αὐτὲς τὶς σημειώσεις ὑπερ-

1. Τὸ ὄνομα τοῦ Μενάγια ἀναφέρεται στὸ *Amliches Verzeichnis des Personals und der Studirenden auf der Königl. Friedrich Wilhelms Universität zu Berlin Auf das Winterhalbejahr von Michaelis 1837 bis Ostern 1838*. Berlin, 1837 σ. 21.

2. Βλ. *Verzeichnis der an der königlichen Ludwig-Maximilians-Universität zu München im Studienjahr 1836 / 1837 zu haltenden Vorlesungen*. München, 1836 σ. 12.

3. ὁ.π. σ. 13.

4. Βλ. *Verzeichnis des Lehrer-Personals und der sämtlichen Studirenden an der K. Ludwig-Maximilians-Universität in München in den beiden Semestern des Studienjahres 1836/37*. München, 1837 passim.

5. ὁ.π. σ. 23.

6. Σύγκρ. Ν. Κοτζιάς, *Σχελλγγιος, ἦτοι ὀλίγα τινὰ περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ*. Ἀθήναι, 1855 σ. 44.

7. Ἀπὸ παρανάγνωση οἱ Ἰ. καὶ Ἀλκ. Σακελλίων, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*. Ἐν Ἀθήναις, 1892 σ. 302 ἀποδίδουν τὸ χειρόγραφο ΕΒΕ ΤΧΟ ἀρ. 1787 στὸν J. von Schilling. Περισσότερα βλ. Γ. Ἀποστολοπούλου, *Οἱ Ἕλληνες μαθητῆς τοῦ Schelling. Μία σύντομη ἐπισκόπηση*, στὸ: Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἑταιρεία (ἐκδ.), *Ἡ Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία*. (ὑπὸ ἐκδοσῆ).

βαίνει τὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς Εἰσαγωγῆς καὶ δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ. Πάντως ἡ σύγκριση τῆς διατριβῆς τοῦ Μενάγια μὲ τὸ τετράδιο τῶν σημειώσεων δείχνει ὅτι ὁ γραφικὸς χαρακτήρας εἶναι διαφορετικὸς καὶ ἔτσι προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Μενάγιας δὲν ἦταν ἐκεῖνος ποὺ κράτησε αὐτὲς τὶς σημειώσεις ἀπὸ τὶς παραδόσεις τοῦ Schelling κατὰ τὸ θερινὸ ἐξάμηνο τοῦ 1837.

Ὅπως ἀναφέρει ὁ Μενάγιας στὸ αὐτοβιογραφικὸ σημείωμά του¹, ὁ ἴδιος σπούδασε καὶ στὸ Βερολίνο, ὅπου παρακολούθησε τὰ μαθήματα τοῦ Gans, τοῦ Hotho καὶ τοῦ Werder. Πράγματι στὰ δημοσιευμένα μητρώα τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου ὁ Μενάγιας ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν φοιτητῶν τῆς φιλοσοφίας κατὰ τὸ χειμερινὸ ἐξάμηνο τοῦ 1837 - 1838² καὶ κατὰ τὸ θερινὸ ἐξάμηνο τοῦ 1838³.

Τὸ ὅτι ὁ Μενάγιας παρακολούθησε καὶ τὶς παραδόσεις τοῦ Eduard Gans (1798 - 1839)⁴ ποὺ ἦταν καθηγητῆς τῆς Νομικῆς Σχολῆς, δὲν εἶναι καθόλου περίεργο, γιατί ὁ Gans συνδύαζε τὴ νομικὴ μὲ τὴ φιλοσοφία, πρὸς τὶς ὁποῖες ἦταν ἀκριβῶς προσανατολισμένο καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Μενάγια. Ὁ Gans ἀκολουθοῦσε στὴ θεωρία τοῦ δικαίου τὴ φιλοσοφία τοῦ δασκάλου του Hegel καὶ τὴν ὑπεράσπιζε ἀπέναντι στὴν κριτικὴ, τὴν ὁποία ἀσκοῦσε ὁ Friedrich Karl von Savigny (1779 - 1861), ὁ ἀρχηγὸς τῆς παλαιότερης Ἱστορικῆς Σχολῆς τοῦ Δικαίου. Ἐπὶ πλέον ὁ Gans ἀνῆκε στὸν κύκλο τῶν φίλων τοῦ Hegel, οἱ ὁποῖοι ἔκαναν τὴν ἐκδοσὴ τῶν ἀπάντων τοῦ Hegel, καὶ ἐξέδωκε μὲ πρόλογο δικό του τὶς «Βασικὲς ἀρχές τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου»⁵ καὶ τὶς «Παραδόσεις περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας»⁶. Ὁ Gans ἦταν ἐκπρόσωπος τοῦ φιλελεύθερου - ρεπουμπλικανικοῦ πνεύματος καὶ εἶχε μεγάλη ἐπιτυχία ὡς θεωρητικὸς τοῦ δικαίου καὶ ὡς ἀκαδημαϊκὸς δάσκαλος. Ὁ ἱστορικὸς Ἐρ-

1. Βλ. στὴ συνέχεια σ. 73.

2. Βλ. *Ämtliches Verzeichnis des Personals und der Studirenden auf der Königl. Friedrich Wilhelms Universität zu Berlin Auf das Winterhalbejahr von Michaelis 1837 bis Ostern 1838*. Berlin, 1837 σ. 21.

3. Βλ. *Ämtliches Verzeichnis des Personals und der Studirenden Auf der Königl. Friedrich Wilhelms Universität zu Berlin Auf das Sommerhalbejahr von Ostern bis Michaelis 1838*. Berlin, 1838 σ. 21.

4. Γιὰ τὸν Gans βλ. καὶ τὸ ἄρθρο *Gans: Eduard* στὴν *Allgemeine Deutsche Biographie*. Achter Band. Neudruck der ersten Auflage von 1878. Berlin, 1968 σ. 361 - 362. Βλ. καὶ τὴν κριτικὴ ἐπισκόπηση τῆς κυριότερης βιβλιογραφίας ἀπὸ τὸν W. R. Beyer, *Hegel - Bilder. Kritik der Hegel-Deutungen*. Berlin, 1970³ σ. 41 - 42.

5. G. W. F. Hegel's *Grundlinien über die Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*. Hrgg. von E. Gans (= «Freundesausgabe» Achter Band). Berlin, 1833, ἔκδ. Glockner τόμ. 7.

6. G. W. F. Hegel's *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*. Hrgg. von E. Gans (= «Freundesausgabe» Neunter Band). Berlin, 1837, ἔκδ. Glockner τόμ. 11.

μάννος Λούντζης (1808 - 1868) παρακολούθησε τὸ 1833 - 1834 τὰ μαθήματα τοῦ Gans ὡς ἀκροατῆς καὶ ὁμιλεῖ διθυραμβικὰ γιὰ τοὺς πολυάριθμους φοιτητές, τοὺς ὁποίους προσεῖλκυαν «ἡ εὐγλωττία, τὸ φιλελεύθερον, ἡ esprit brillant»¹ τοῦ Gans. Ὅπως εἶναι γνωστό, μαθητῆς τοῦ Gans ἦταν καὶ ὁ Marx. Ἀνήκει στὶς ἀσήμαντες συμπτώσεις τῆς ἱστορίας τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μενάγιας καὶ ὁ Marx² —ὅπως καὶ ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς καὶ ὁ Marx³— βρέθηκαν στὴν ἴδια αἴθουσα παρακολουθώντας τὰ μαθήματα τοῦ Gans. Πολὺ ἀγαπητὸς ἦταν ὁ Gans καὶ στοὺς ἑλληνες φοιτητές, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους, ὅπως ὁ νομικὸς Παῦλος Καλλιγᾶς (1814 - 1896)⁴ καὶ ὁ ἱστορικὸς Ἑρμάννος Λούντζης⁵, ἦσαν μαθητῆς του καὶ φίλοι του. Ἴσως καὶ ὁ Μενάγιας νὰ ἀνῆκε στὸν κύκλο αὐτὸ συστημένος ἀπὸ τὸν φίλο του Καλλιγᾶ.

Ὅταν ὁ Μενάγιας σπούδαζε στὸ Βερολίνο, ὁ Gans ἀσχολήθηκε στὰ μαθήματά του μὲ τὰ ἐξῆς θέματα : Κατὰ τὸ χειμερινὸ ἐξάμηνο 1837 - 1838⁶: 1) «Φυσικὸ δίκαιο ἢ φιλοσοφία τοῦ δικαίου μαζί μὲ ἱστορία τοῦ γενικοῦ δικαίου», 2) «Γενικὸ δίκαιο ἐξαιρουμένης τῆς ποινικῆς δικονομίας» καὶ 3) «Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας». Κατὰ τὸ θερινὸ ἐξάμηνο τοῦ 1838⁷: 1) «Εὐρωπαϊκὸ δημόσιο δίκαιο καὶ κυρίως γερμανικόν», 2) «Διεθνὲς θετικὸ δίκαιο», καὶ 3) «Πρωσσικὸ δημόσιο δίκαιο». Ἄν καὶ δὲν εἶναι γνωστὸ ποιὲς ἀκριβῶς

1. Ἑρ. Λούντζης, Ἀνέκδοτα κείμενα. Εἰσαγωγή καὶ σχόλια Ντ. Κονόμος. Ἀθήναι, 1962 σ. 109 τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἑρ. Λούντζη στὶς 30 Ὀκτωβρίου 1860 πρὸς τὰ παιδιά του.

2. Βλ. *Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studirenden auf der Königl. Friedrich Wilhelms Universität zu Berlin Auf das Winterhalbejahr von Michaelis 1837 bis Ostern 1838*. Berlin, 1837 σ. 21: «Menajas J. Griecheland Phil.» καὶ «Marx K. H. Rheinpreußen Rechte». Καὶ *Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studirenden auf der Königl. Friedrich Wilhelms Universität zu Berlin Auf das Sommerhalbejahr von Ostern bis Michaelis 1838*. Berlin, 1838 σ. 21: «Menajas J. Griechenland Phil.» καὶ «Marx K. H. Rheinpreussen Rechte».

3. Βλ. *Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studirenden auf der Königl. Friedrich Wilhelms Universität zu Berlin Auf das Winterhalbejahr von Michaelis 1836 bis Ostern 1837*. Berlin, 1836 σ. 6: «Calligas P. Türkei Phil.», σ. 22: «Marx K. H. Rheinpreussen Rechte».

4. Π. Καλλιγᾶς, *Σύστημα Ρωμαϊκοῦ Δικαίου κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχὺν του*. Τόμος πρῶτος. Ἀθήναι, 1848 σ. ε'. Γιὰ τὴν φιλίαν τοῦ Καλλιγᾶ μὲ τὸν Gans βλ. καὶ Κ. Καίροφύλας, *Παῦλος Καλλιγᾶς. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον του*. Ἀθήναι, 1937 σ. 7 - 8.

5. Ἑρμ. Λούντζης ὁ.π.

6. Βλ. *Index lectionum quae auspiciis regis augustissimi Friderici Guilelmi Tertii in Universitate litteraria Friderica Guilelma per semestre hibernum A. MDCCCXXXVII - MDCCCXXXVIII a die XXIII m. Octobris instituentur*. Berolini σ. 7.

7. Βλ. *Index lectionum quae auspiciis regis augustissimi Friderici Guilelmi Tertii in Universitate litteraria Friderica Guilelma per semestre aestivum. A. MDCCCXXXVIII. a die XXX. m. Aprili instituentur*. Berolini. σ. 10.